

Михайло Грушевський та міжнаціональні бібліографічні зв'язки

*Ірина Цибенко,
кандидат
історичних наук,
провідний бібліотекар
НПБ України,*

У цьому році українське суспільство, віддаючи данину пам'яті Михайла Грушевського (1866—1934), відзначає 143 роки від дня народження визначного вченого, громадського і політичного діяча. 75 років тому Михайло Сергійович полишив земне життя, залишивши нам свою значну духовну спадщину. Відомо, що його творчість надзвичайно широка та багатогранна. Передусім, це та значна науково-організаційна діяльність вченого, яку він проводив протягом свого життя як в Україні так і за її межами. Результатом цього стала поява величезного наукового потенціалу (близько 2 тис. праць). Серед написаного вченим — сотні розвідок, статей, заміток, рецензій, книг з історії, літературознавства, мовознавства, етнографії, археології, правознавства, політики, які є надбанням не лише національним, а й загальноєвропейським та світовим.

Творчий доробок Михайла Грушевського вивчали і продовжують вивчати не одне покоління вітчизняних і зарубіжних дослідників. Серед багатоаспектних проблем грушевськознавства тема про міжнаціональні зв'язки українського вченого спеціально не вивчалась, хоча в дослідженнях науковців тією чи іншою мірою була присутня. Увага до зазначеної теми з боку бібліографознавців пояснюється необхідністю за допомогою відповідних фактів поглибити різнобічне уявлення про наукову творчість нашого усталеного земляка.

Фахове вивчення як перших наукових розвідок, так і фундаментальних історико-літературних праць вченого, його науково-бібліографічної діяльності на сторінках багатьох періодичних видань та збірників безперечно розширює межі пізнання про нього як енциклопедиста. З точки зору бібліографознавства воно дає змогу побачити саму методологію наукового дослідження та різноманітні форми і засоби бібліографічного опрацювання Михайлом Грушевським текстів наукових робіт.

Застосовані у його працях бібліографічні замітки, послання, коментарі, укладені списки літератури, покажчики, в яких, між іншим, часто згадуються імена зарубіжних вчених, а також подані огляди, рецензії об'єктивно свідчать про традицію нерозривних міжнаціональних зв'язків. Водночас й окремі факти з життя українського вченого переконують нас у наявності таких зв'язків. Це підтверджують, насамперед, бібліографічні (в тому числі мемуарні) матеріали Михайла Грушевського, які, зокрема, містять його "Автобіографія" [4], "Щоденник" [12], "Спомини" [11], численний епістолярій зібраний у багатьох вітчизняних і зарубіжних архівах, а також, окремо видана в Україні серія "Епістолярні джерела грушевськознавства" (вже вийшло чотири томи "Листування Михайла Грушевського"). Згадані першоджерела свідчать, що протягом свого життя вчений підтримував

особисті наукові та ділові відносини з величезною кількістю людей. Серед них історики, археологи, філологи, етнографи, археологи, літературознавці, письменники, бібліографи, громадські діячі. Досконале знання М. Грушевським кількох іноземних мов (французької, німецької, польської, чеської, російської) сприяло розширенню географічних меж спілкування історика. Часто кореспонденція надходила до нього з інших країн.

Як свідчить листування між Михайлом Грушевським та Іржі Полівкою (1858—1933) — відомим чеським філологом-славістом, предметом їхнього спілкування була тісна співпраця в галузі слов'янського літературознавства та фольклору [2]. Збереглося всього два листи від чеського колеги до Михайла Сергійовича Грушевського (один був написаний чеською мовою), які знаходяться в Центральному державному історичному архіві м. Києва (далі — ЦДІАК) у родинному фонді (ф. 1235), а також оригінали — одинадцять листів Михайла Грушевського до І. Полівки (зберігаються у Літературному архіві Празького національного музею). Принадгдно зазначимо, що досить велика частина епістолярної спадщини вченого зосереджена у родинному фонді (ф. 1235) ЦДІАК України. За підрахунками українського вченого І. Гирича, тут знаходиться близько 15 тис. листів до історика від майже 1,5 тис. адресатів [14].

Деякі листи, безпосередньо або побічно стосуються зазначеної нами проблеми про міжнаціональні контакти Михайла Грушевського. Наприклад, у ранній кореспонденції вченого є лист, який написав Михайло Сергійович улітку 1893 року до батька С. Грушевського, де, зокрема, повідомлялось, що він не може приїхати до рідних, оскільки поспішає завершити до осені роботу над дисертацією. Через те знаходиться у Варшаві і працює над віднайденням і класифікацією необхідних документів до своєї теми в архіві державної канцелярії Речі Посполитої [1].

У пошуках першоджерел для історичних творів йому неодноразово доводилось виїжджати до інших європейських міст Москви, Петербурга, Вільноса, Відня, Варшави, Кракова тощо. Зокрема, про такі наукові відрядження вчений засвідчив у передмові до своєї монографії "Барське староство. Історичні нариси XV—XVII ст." (1894) [5].

Фахівцям буде цікаво дізнатися про дані аналізу бібліографічних джерел, що віднайдені й опрацьовані істориком до "Барського староства...". Його провів український вчений М. Крикун у своїй ґрунтовній праці "Магістерська дисертація Михайла Грушевського" [15].

Дослідник не тільки визначив установи (а це, в основному, зарубіжні архіви), в яких були знайдені необхідні для його роботи документи, а й підрахував їхню загальну кількість (485 одиниць), а також зазначив, скільки в якому архіві було знайдено документів. У результаті виявилось, що більшу їхню частину М. Крикун знайшов у Київському центральному архіві (246 одиниць), у Варшавському головному архіві (203 одиниці) і Московському архіві Міністерства юстиції (29 одиниць).

Під час наукових відряджень подекуди встановлювались особисті контакти Михайла Грушевського з його зарубіжними колегами. Зокрема, з відомими польськими істориками А. Ролле (друкувався за псевдонімом — Антоні Й.) та А. Яблоновським. Маючи великий досвід у галузі дослідження історії середньовічної України, а також роботи з документальним матеріалом, вони надали на той час молодому дослідникові цінні бібліографічні свідчення про маловідомі джерела та важливі поради щодо методики їхнього вивчення. Це в подальшому позитивно вплинуло на його твор-

чість [12]. Подібні контакти стали фактом міжслов'янських наукових зв'язків, зокрема, й у галузі бібліографії.

Слід підкреслити, що наполеглива наукова та науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського, а також його широка обізнаність і різнобічні знання в багатьох галузях науки привертала увагу до неординарної постаті українського історика. Прихильність до нього свого часу висказала деякі зарубіжні наукові установи, зокрема, Краківська академія наук, яка в 1895 році увела Михайла Грушевського до складу своїх членів-кореспондентів, і в цьому ж році його було обрано закордонним членом Чеської академії наук у Празі.

Вченого неодноразово запрошували читати лекції з історії в провідних європейських університетах Санкт-Петербурга, Парижа, Берліна тощо. Про поїздку до Франції в 1903 р. він згадує у своїй "Автобіографії" (1926) [4]. Виступаючи перед студентами з курсом історії України в Парижі, а потім у Лондоні, Берліні й Лейпцизі, науковець тим самим популяризував й маніфестував вітчизняну науку, прагнучи наблизити її до європейських теренів. З цією метою український вчений намагався видати свою "Історію..." французькою та німецькою мовами, для чого він переговорив з деякими іноземними видавничими фірмами.

Крім запланованих лекцій, Михайло Грушевський мав також зустрічі з відомими за кордоном вченими П. Струве, П. Мілюковим, М. Туган-Барановським, І. Лучицьким, А. Леруа-Бальє, які так само читали лекції в європейських університетах. Між вченим з України і французькими славістами П. Бойє, Ш.Сеньобос та А. Мейє на основі спільних наукових інтересів у галузі слов'янознавства на довгі роки зав'язались тісні особисті відносини. Українські грушевськознавці Ю. Шаповал та І. Верба у книзі "Михайло Грушевський" [19] підкреслюють, що ці наукові контакти позитивно позначились на творчості Михайла Грушевського і в подальшому сприяли поглибленню українсько-французьких наукових зв'язків.

У контексті зазначеної нами проблеми слід розглянути ще один важливий аспект: особливості наукових праць історика, в яких також знаходять відбиток свідчення про його міжнаціональні бібліографічні зв'язки. Зокрема, це доводять уже перші історичні дослідження вченого "Нарис історії Київської Землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя" (1891) [7] та вже згадане нами "Барське староство. Історичні нариси XV—XVII ст." (1894) [5], які вийшли як монографії.

У поданих Михайлом Грушевським до "Нарису історії Київської Землі..." бібліографічних посиланнях, літературі, коментарях, цитатах є свідчення про деяких зарубіжних істориків, філологів, літературознавців: М. Барсова, Г. Бартошевича, К. Бестужева-Рюміна, М. Владимірського-Буданова, М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Погодіна, О. Соболевського, С. Соловійова, І. Срезневського, В. Татищева, А. Яблоновського, І. Ягича тощо. Український вчений з їхніми творами був добре ознайомлений, і саме через це відбувалися бібліографічні зв'язки автора. До речі, список книжок, якими користувався Михайло Сергійович у той час, знаходиться у ЦДІАУ в м. Києві [3].

Стосовно праці про "Барське староство..." Михайла Грушевського, то його бібліографічна основа й нині викликає зацікавлення фахівців. Вона засвідчує про використання дослідником майже всіх виданих тоді наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів і джерельних матеріалів з цієї проблеми. Вони з'явилися до початку 90-х років XIX ст. і були добре йому відомі. За нашими підрахунками, серед 145 позицій, названих істориком у прикнижковому бібліографічному списку, 82 — іноземні видання.

Розглядаючи проблему міжнаціональних бібліографічних зв'язків у науковій спадщині Михайла Грушевського, не можна залишити поза увагою його монументальну "Історію України-Руси", яку вчений опрацював протягом майже

усього творчого життя. Відомо, що з 1898 року перші томи твору почали виходити у Львові. У 1928 та 1931 роках у Києві було видано дві частини IX тому, а X (останній) том надруковано в 1936 році вже після смерті вченого, за редакцією його доньки — Катерини.

Як слушно зауважують у передмові до першого тому багатотомного перевидання "Історії України-Руси" сучасні українські історики В. Смолій та П. Сохань, "Широка джерельна база (крім вітчизняних, праця заснована на документах ряду зарубіжних архівів), врахування висновків своїх попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук — археології, лінгвістики, соціології, фольклору, — дали можливість автору створити багатогранну, далеко не однозначну, але разом з тим цільну наукову концепцію історії одного з східнослов'янських народів — українського [18].

Величезна кількість поданого Михайлом Грушевським до десятитомної "Історії України-Руси" документального матеріалу та літератури була чітко ним впорядкована і точно відповідала композиційному викладенню в творі процесу історичного розвитку, який подається автором у чіткій хронологічній послідовності відносно до кожного тому. Таким чином, кожен з томів багатотомника, залежно від розглянутої автором проблеми, має відповідну бібліографічну основу.

Все це свідчить не тільки про грандіозну працю дослідника, яку він провів з виявлення всіх необхідних джерел, у тому числі в зарубіжних архівах та бібліотеках, про що сам Михайло Сергійович згадує в "Автобіографії" [4], а й характеризує його як вправного бібліографа, що підтверджує й систематизований автором довідково-бібліографічний апарат (ДБА), який був доданий ним до основного тексту твору. Серед багатьох його складових є екскурси і коментарі, які, по суті, у цьому випадку мають характер бібліографічних оглядів. Разом з довідковою інформацією вони несуть у собі суттєві бібліографічні відомості про джерела, зокрема й зарубіжні. Через це їх можна розцінювати як відповідні засоби в розкритті теми міжнаціональних бібліографічних зв'язків.

Звернемось до прикладів. У ході своїх міркувань з приводу походження земель, авторства і складу літописних зводів у першому екскурсі першого тому "Історії України-Руси" науковець подав докладний реєстр наукових історико-літературних публікацій, де відображено аналізовану проблему, які вийшли в кінці XIX — на початку XX ст. [1]. За нашими підрахунками, їхня кількість у названому екскурсі становить 47 бібліографічних позицій.

Серед зазначених Михайлом Грушевським — праці визначного російського філолога, дослідника стародавніх літописів академіка О. Шахматова (1864—1920), з яким історик був особисто знайомий. Вчені, ґрунтуючись на спільних інтересах, довгі роки підтримували творчі стосунки.

До речі, публікаціям О. Шахматова вчений приділяв особливу увагу. Займаючись дослідженням давніх літописних зведень, історик, зазвичай, був добре з ними ознайомлений. Це, передусім, знайшло відображення на сторінках "Історії України-Руси" в бібліографічних посиланнях автора. Крім О. Шахматова, тут відзначені праці відомих зарубіжних знавців проблем давнього літописання П. Буткова, П. Біляровського, М. Каченовського, В. Міллера, А. Шлещера тощо.

Розглядаючи проблему міжнаціональних бібліографічних зв'язків Михайла Сергійовича, слід також звернути увагу на науково-редакційну та критико-бібліографічну діяльність вченого. Це безпосередньо пов'язано з його працею в багатьох періодичних виданнях як в Україні, так і за її межами.

Особливої значимості в творчості Михайла Грушевського набула його діяльність як редактора, видавця і критика, насамперед, у період з 1897 по 1913 рік під час головування

в Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Будучи редактором "Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка" (ЗНТШ), друкованого видання цієї наукової установи, Михайло Грушевський запровадив нові розділи до журналу і розширив його тематичний зміст. Зокрема, було запроваджено рецензійний відділ і наукову хроніку, в якій подавалися бібліографічні огляди часописів, виданих в Україні та інших державах (Росії, Польщі, Угорщині). Ці огляди не втратили своєї ваги й нині.

У рецензійному відділі містилися великі критичні огляди (рецензії) українознавчих праць, а також роботи з різних галузей слов'язознавства. За часів Михайла Грушевського рецензія, як стверджує один із провідних вітчизняних бібліографів, професор М. Геращенко, була основним засобом бібліографічної оцінки творів друку [13].

Часто на сторінках часописів з'являлися рецензії, автором яких був Михайло Сергійович. За своє творче життя ним складено десятки критичних статей на історико-літературні видання як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Наприклад, після публікації перших трьох томів багатотомної праці відомого російського бібліографа В. Межова "Русская историческая библиография" (СПб., 1892—1893) вийшла схвальна стаття Михайла Грушевського за підписом криптонімом "М. Г.". Автор, докладно проаналізувавши творчість В. Межова, підкреслив, що "сим виданням він хотів доповнити попередні бібліографічні покажчики російської історії..." [9]. Це свідчить про обізнаність вченого з досягненнями в галузі світового бібліографознавства.

Повз увагу вченого не проходили й інші наукові праці з історичної тематики. Так, після виходу книги російського історика, фольклориста та етнографа М. Довнар-Запольського "Из истории литовско-польской борьбы на Волыни [Договоры 1366 г.]" (М., 1896) з'явилась позитивна за змістом рецензія Михайла Грушевського, в якій зазначалось про історичну вагу та цінність для історичної науки представлених російським вченим джерел [8].

Відгукнувся М. Грушевський критичною оцінкою також на монографію польського дослідника Адольфа Плежиньські з проблем етнографії межирічських бояр, що вийшла друком в одинадцятому томі польського журналу "Бібліотека Вісли" за 1892 рік [10].

Список наукових рецензій, автором яких був вчений, можна продовжувати й далі. Їхня широка тематика свідчить не тільки про всебічні знання українського історика в різних галузях наук, а й про вміння аналізувати та критично оцінювати праці, що тоді публікувались.

Зазначене дає змогу побачити всю різноманітність багатогранної творчості Михайла Грушевського. Розглянута нами тема про міжнародні зв'язки вченого, які мали місце в його творчому житті, суттєво поглиблює уявлення про нього.

Список використаної літератури

1. Лист М. С. Грушевського до С. Ф. Грушевського // ЦДІАУК. — Ф.1235, оп. 1, спр. 9, арк. 67.
2. Лист І. Полівки до М. С. Грушевського // ЦДІАУК. — Ф.1235, оп. 1, спр. 872, с. 130—132.
3. Ресстр книжок, одержаних Грушевським М. С. у бібліотеках Київського університету // ЦДІАУК. — Ф.1235, оп. 1, спр. 24, арк. 45.
4. Грушевський М. С. Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя й діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — С. 220—240.
5. Грушевський М. С. Барське староство : іст. нариси (XV—XVIII ст.) / Михайло Грушевський ; [післямова, прим. та покажч. М. Крикун] ; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. — [Репринт. вид.]. — Львів : ІУ, 1996. — 624 с. — (Пам'ятки історичної думки України).
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1991. — Т. 1 : До початку XI віку. — 736 с.
7. Грушевський М. С. Нарис історії Київської Землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991. — 560 с.
8. Грушевський М. С. [Рецензія] / М. С. Грушевський // Записки НТШ (Львів), 1897. — Т. 19, кн. 5. — С. 4—5. — Рец. на кн.: Довнар-Запольський М. Из истории литовско-польской борьбы на Волыни [Договоры 1366 г.]. — К., 1896.
9. Грушевський М. С. [Рецензія] / М. С. Грушевський // Записки НТШ (Львів). — 1894. — Т. 3. — С. 229. — Рец. на кн.: Межов В. І. Русская историческая библиография : указ. кн. и ст. по рус. и всеобщ. истории и вспомогательным наукам. Т. 1—3. — СПб., 1892—1893.
10. Грушевський М. [Рецензія] / М. Г. // Записки НТШ (Львів). — 1894. — Т. 4. — С. 229—230. — Рец. на кн.: Pleszczyński A. Bojarzy miedzyrzeccy, studium etnograficzne. — Warsz. 1893. — 226 s.
11. Грушевський М. С. Спомини / публ. С. Білокося ; вступ Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 9. — С. 115—149 ; № 10. — С. 131—138 ; № 11. — С. 121—137 ; № 12. — С. 117—139 ; 1989. — № 9. — С. 114—157 ; № 10. — С. 122—158 ; № 11. — С. 112—155 ; № 12. — С. 111—132 ; 1993. — № 2. — С. 109—125 ; № 3. — С. 131—142.
12. Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894) / підгот. до вид., перед. слово, упорядкув., комент. і післям. Л. Зашкільняка. — К. — 1997. — 262 с.
13. Геращенко М. В. Українські вчені та бібліографія : навч. посіб. / М. В. Геращенко. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2008. — С. 173.
14. Гирич І. Б. Архів Михайла Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Гирич Ігор Борисович ; НАН України, Ін-т укр. археографії. — К., 1995. — 25 с.
15. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Барське староство : іст. нариси (XV—XVII ст.) / Михайло Грушевський ; [післямова, прим. та покажч. М. Крикуна] ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. — [Репринт. вид.] — Львів, 1996. — 624 с.
16. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. / ред. Л. Винар ; упоряд.: Г. Бурлака. — Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто. — 1997. — 398 с.; іл. — (Епістолярні джерела грушевськознавства).
17. Листування Михайла Грушевського. Т. 3. / ред. Л. Винар ; упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. — Київ ; Нью-Йорк : УІТ, 2006. — 718 с. — (Епістолярні джерела грушевськознавства).
18. Смолій В. А. Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К., 1991. — Т. 1 : До початку XI в. — С. 8—39.
19. Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. — К. : Альтернатива, 2005. — 352 с.